

Дисидентський рух

Гісем 11 клас с. 104-116.

Дисидентський рух

- 1. Як розвивався опозиційний рух у республіці в другій половині 1950-х рр.?
- 2. Хто такі дисиденти?
- 3. Що ви знаєте про зародження в Україні дисидентського руху?
- 4. Якими були особливості «шістдесятництва» як опозиційного руху?
- 5. Назвіть характерні риси відносин між державою та церквою в період хрущовської «відлиги».

1. Активізація українського національно-визвольного руху. Наприкінці серпня — на початку вересня 1965 р. в республіці заарештували кілька десятків представників молодшої творчої і наукової інтелігенції. Серед постраждалих були мистецтвознавець Б. Горинь, художник О. Заливаха, літературний критик І. Світличний, літературознавець М. Косів та інші. Арешти здійснювалися здебільшого в Києві та західних областях України. Це була перша хвиля арештів у республіці після приходу до влади нового керівництва, під час якої ув'язнили 25 опозиціонерів. У пресі про них не повідомлялося, жодних звинувачень затриманим не висували. Натомість поширювалися чутки, що органи державної безпеки викрили антирадянську націоналістичну підпільну організацію. До ЦК КПУ із запитом про долю затриманих зверталися відомі представники української інтелігенції — кінорежисер С. Параджанов, письменники й поети А. Малишко, Ліна Костенко, І. Драч, М. Стельмах, авіаконструктор О. Антонов та інші. Однак відповіді вони не отримали.

4 вересня 1965 р. у київському кінотеатрі «Україна» відбулася прем'єра фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». На початку сеансу зі своїх місць підвелися Іван Дзюба, В'ячеслав Чорновіл та Василь Стус, які повідомили аудиторії, що в Україні відбуваються арешти інакомислячих. У залі виникло хвилювання, припинене зусиллями адміністрації та працівників органів державної безпеки, що прибули пізніше. Ця подія вважається першим громадським політичним протестом у СРСР після доби правління Й. Сталіна.

Зі спогадів М. Роженка про події 4 вересня 1965 р. у кінотеатрі «Україна»

І раптом на сцену піднялася худорлява людина. Оголосили, що слово надається Івану Дзюбі. Зал помітно хитнувся... Приєднавшись до попередніх виступів щодо оцінки фільму, Дзюба несподівано для присутніх, зокрема для мене, повідомив, що, на жаль, свято від фільму потьмарюється арештами серед української інтелігенції у Львові та інших містах України. Це повідомлення викликало шок. Припинили актори, заціпенів зал.

Хтось із адміністраторів підбіг до Дзюби, почав забирати мікрофон, підштовхуючи Дзюбу до краю сцени. «Це провокація!» — почулися вигуки, а Дзюба на краю сцени, мало не падаючи з неї в зал, продовжував щось говорити. Зал захвилювався.

І тут залунав новий голос, я глянув разом з усіма праворуч від сцени й побачив Василя Стуса. Це говорив він. Закликав глядачів на знак протесту проти арештів піднятися зі своїх місць. Очі Василя горіли. Під його поглядом люди

почали спочатку несміливо, а потім сміливіше вставати, відтак сідати, коли він звертався до інших, і знову вставати...

Промайнула думка, що сеанс зірвано, але в цей час мікрофонний голос попросив почати перегляд фільму. Світло в залі погасло. З темряви востаннє долинуло Василеве «Я вам розповім про Леніна», перекрите голосом гучномовця; сеанс розпочався.

1. Які факти наводить автор джерела? 2. Обговоріть у парах. Які висновки можна зробити на підставі інформації М. Роженка про характер подій, що відбулися 4 вересня 1965 р. у кінотеатрі «Україна»?

У вересні—грудні 1965 р. І. Дзюба написав працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Звертаючись перш за все до керівників республіки, автор статті критикував їхню національну політику. На думку автора, компартійні лідери, прикриваючись ім'ям Леніна, порушують проголошені ним принципи національної політики. Так, І. Дзюба піддав критиці наявну дискримінацію українського народу в економічній, політичній, культурній, мовній та інших сферах, ідею майбутнього злиття націй при комунізмі, уявлення про «цивілізаторську» роль російського народу стосовно інших народів у складі СРСР, твердження щодо добровільності «входження» народів до складу Російської імперії в період її виникнення й розширення.

У грудні 1965 р. І. Дзюба звернувся з листом до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та Голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького з протестом проти арештів творчої інтелігенції в республіці й долучив до нього свою працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Вона справила враження на верхівку партійного керівництва, серед якого було чимало тих, хто вбачав у курсі на посилення зросійщення більше негативного, ніж позитивного. За розпорядженням П. Шелеста статтю поширили серед його оточення, оскільки в ній були нові аргументи для критики національної політики ЦК КПРС. Стаття, на думку деяких дослідників, стала ідейною основою для формування українського національно-визвольного руху.

Праця І. Дзюби швидко здобула популярність серед українських прибічників радикальних поглядів своєю непримиренністю щодо російського великодержавного шовінізму і гостротою порушених проблем. Поміркованих опозиціонерів- «шістдесятників» приваблювало поєднання лояльності автора до радянської влади з аргументованою критикою її недоліків.

«Самвидав» — невідконтрольний державі засіб поширення позацензурної літератури в Україні в 1960—1980-х рр.; створення та поширення відмінних від настанов офіційної ідеології оригінальних публіцистичних, а також прозових та поетичних творів, у яких зображувалися деформації радянського суспільства. Українська інтелігенція вважала його своєрідною формою реалізації гарантованої Конституціями СРСР та УРСР свободи слова та «інтелектуального» опору комуністичному режиму.

Українські дисиденти поширювали працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» серед інакомислячих шляхом «самвидаву». У республіці основними місцями його поширення були великі міста — Київ, Львів, Харків, Одеса, Дніпропетровськ. У 1968 р. один із «самвидавських» примірників статті опинився на Заході, де її вперше було надруковано окремою книгою видавництвом «Сучасність» у Мюнхені (Німеччина). Через деякий час статтю

перевидали різними мовами. Завдяки праці І. Дзюби в західноєвропейських країнах змогли переконатися в наявності в Україні високоосвіченої опозиції, що має власну ідеологію.

Схожий суспільний резонанс у тогочасній Україні та за кордоном отримала стаття історика Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» (1966 р.), у якій автор проаналізував українсько-московський договір 1654 р. та його наслідки. Історик довів на фактах невідповідність нав'язаного в 1947 р. тодішнім першим секретарем ЦК КПУ Л. Кагановичем терміна «возз'єднання» фактичному змісту боротьби Б. Хмельницького проти польського панування в середині XVII ст. Статтю негативно сприйняли компартійні ідеологи, і її було заборонено до друку. Проте вона поширювалася «самвидавом» і здобула значну популярність серед української інтелігенції. У 1972 р. стаття потрапила за кордон і була видана в Канаді без відома автора. Після цього М. Брайчевський втратив роботу й упродовж наступних шести років не міг працювати за фахом.

***Правозахисний рух в УРСР у 1960—1980-х рр.** — складова дисидентських рухів в Україні; його діяльність передусім була спрямована на захист прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР, — свободи слова, друку, демонстрацій, віросповідання, асоціацій тощо.*

Серед українських дисидентів і за кордоном добре відомою стала перша «самвидавська» стаття молодого журналіста В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?», оприлюднена в 1966 р. Через рік він видав документальну збірку «Лихо з розуму» (портрети 12 «злочинців»). Обидві праці звертали увагу на неправомірність арештів та засудження українських дисидентів у 1965—1966 рр. Так, у передмові до збірки, що була надіслана П. Шелесту й голові КДБ республіки, В. Чорновіл вимагав гласності у вирішенні долі заарештованих владою опозиціонерів. Примірник збірки він переправив за кордон, а уривки з неї передавали радіостанції «Свобода» та «Голос Америки». Також її надрукували в періодичних виданнях Канади, США, Німеччини. У Парижі збірку «Лихо з розуму» видали окремою книгою, за яку В. Чорновіл отримав міжнародну журналістську премію. Проте в Україні влада жорстоко покарала його. У листопаді 1967 р. за результатами судового процесу у Львові В. Чорновіл був засуджений до трьох років ув'язнення за антирадянську діяльність. Вважається, що В. Чорновіл поклав початок у середовищі переважно української інтелігенції правозахисного руху, спрямованого проти порушень радянською владою прав і свобод людини.

2. Розгортання правозахисного руху. Навесні 1968 р. група творчої інтелігенції, робітництво та студентство країни звернулися з листом до вищого керівництва СРСР, у якому йшлося, що закриті політичні процеси, ініційовані владою для розправи над інакомислячими, є порушенням прав, гарантованих Конституцією. Зокрема, автори листа звертали увагу на грубе порушення процесуальних норм під час процесу над В. Чорноволом, проти якого не було виставлено жодного свідка. Вони висловлювали глибоку стурбованість такими подіями, убачаючи в них виразні прояви відновлення практики сталінізму в Україні. Лист-звернення підписали 139 осіб. Серед «підписантів», як їх називали в той час, були І. Дзюба, В. Шевчук, М. Вінграновський, І. Драч, Ліна Костенко, В. Стус, І. Світличний, Є. Сверстюк, А. Горська, С. Параджанов.

Завдяки цим протестам, імовірно, вдалося призупинити першу хвилю арештів української опозиції.

5 листопада 1968 р. на знак протесту проти комуністичного тоталітаризму, підлеглого становища України, політики зросійщення та агресії СРСР проти Чехословаччини в Києві на Хрещатику здійснив акт самоспалення колишній учасник УПА, український дисидент і правозахисник Володимир Макух.

Проте переслідування інакомислячих у республіці не припинилися. Улітку 1969 р. виключили з партії та звільнили зі служби інженер-майора Генріха Алтуняна, звинувативши його в зустрічах із дисидентами, читанні «самвидаву» та підписанні листів на захист заарештованого генерала П. Григоренка, про переслідування інакомислячих до газети «Известия» тощо. Київський вчений-кібернетик Леонід Плющ разом із Г. Алтуняном увійшли до першої в СРСР легальної, не контрольованої владою громадської організації — Ініціативної групи захисту прав людини в УРСР, яка звернулася до ООН із листом про порушення прав людини в країні. На початку 1970-х рр. Л. Плюща заарештували й відправили на примусове лікування до Дніпропетровської психіатричної лікарні.

Наприкінці 1960-х рр. з ініціативи влади в Україні розгорнулася кампанія цькування І. Дзюби. Від нього вимагали визнати свої погляди помилковими, а від Спілки письменників України — виключити І. Дзюбу зі своїх лав. Лунали звинувачення в тому, що його «ідейно хибні статті та промови взяли на озброєння українські буржуазні націоналісти». У 1972 р. після кількох років цькувань І. Дзюбу виключили зі Спілки письменників України.

Важливою подією українського правозахисного руху став початок видання в січні 1970 р. у Львові «самвидавського» журналу «Український вісник». Його засновником і першим редактором став В. Чорновіл (у 1969 р. його звільнили за амністією). До березня 1972 р. вийшли шість номерів журналу. В. Чорновіл у вступному слові, яке відкривало всі шість номерів, наголошував, що видання подаватиме об'єктивну інформацію про порушення гарантованих Конституцією СРСР прав і свобод громадян, судові й позасудові репресії, прояви шовінізму й українофобії, становище українських політв'язнів, акції протесту та друкуватиме твори «самвидаву». У підготовці журналу брали участь В. Мороз, В. Стус, Н. Світлична, Я. Кендзьор, М. Косів, Ю. Шухевич та інші. Примірники журналу передавали на Захід, де вони були надруковані видавництвами української діаспори в США, Німеччині, Великій Британії, Канаді тощо. У республіці «Український вісник» поширювався «самвидавом».

За довідкою органів державної безпеки, «журнал друкувався на друкарських машинках, а потім шляхом розмноження перших примірників розповсюджувався серед різних осіб». У 1972 р., коли Україну охопила нова хвиля арештів інакомислячих, за розпорядженням В. Чорновола (був заарештований у січні 1972 р.) видання журналу було припинено.

У серпні 1987 р. в умовах «перебудови» видання «Українського вісника» як першого в республіці опозиційного до влади легального літературно-художнього та суспільно-політичного журналу відновили. До березня 1989 р. вийшли друком 7—14-й номери.

У липні 1971 р., відповідно до вказівок із Москви, ЦК КПУ прийняв спеціальну постанову «Про заходи щодо протидії нелегальному поширенню

антирадянських та інших політично шкідливих творів». Згідно з постановою, органи були зобов'язані виявляти тих, хто виготовляє і розповсюджує «самвидав», а також перекрити канали його вивезення за кордон і надходження звіди антирадянської літератури.

У січні 1972 р. розпочалася друга хвиля переслідувань опозиціонерів в Україні, яка тривала практично без перерви майже два роки. Загалом було заарештовано понад 100 осіб. За ґратами опинилися В. Стус, Л. Плющ, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, С. Параджанов, І. Світличний, С. Глузман, В. Марченко та інші.

Було складено «чорні списки» письменників і перекладачів, праці яких не підлягали публікації. Розпочалася кампанія «чисток» від інакомислячих у видавництвах, творчих спілках, інститутах Академії наук УРСР, вищих навчальних закладах. Переглядалися репертуари театрів, плани видавництв, експозиції музеїв.

За даними дослідників, у 1960—1972 рр. загальна кількість учасників дисидентського й правозахисного руху в Україні становила близько 1 тис. осіб. Репресії 1972—1973 рр. завдали болючого удару опозиційному руху, але не змогли його зупинити.

Твори українського «самвидаву», дисидентська й правозахисна література та творчість українських письменників, заборонених в УРСР, стали доступними читачам у країнах Заходу завдяки видавництву «Смолоскип», заснованому українськими емігрантами в 1967 р. у м. Балтимор (США). У 1968—1990 рр. «Смолоскип» видавав збірки поезій Ліни Костенко, О. Телізи, М. Руденка, О. Бердника, прозові твори Олеся Гончара, Б. Антоненка-Давидовича, М. Осадчого, дослідження й документи В. Мороза, В. Стуса, Є. Сверстюка, п'ятитомник творів Миколи Хвильового, «самвидавський» журнал «Український вісник», документи і бюлетені Української Гельсінської групи, брошури українською та англійською мовами про українських політв'язнів. У видавництві «Смолоскип» також було видано англійською мовою енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960—1990». Після виходу деяких книг у великих містах США та Канади влаштовували презентації та літературні вечори. Найбільш популярними були заходи, присвячені творчості Миколи Хвильового, Б. Антоненка-Давидовича, М. Руденка й Леся Курбаса.

У 1991 р. видавництво «Смолоскип» перенесло свою діяльність до України. У видавництві вийшли серії книг «Розстріляне відродження», «Лауреати "Смолоскипа"» та «Вони повертаються». Із 1993 р. щороку відбувається «Літературний конкурс видавництва "Смолоскип"» для молодих авторів.

3. Утворення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. У 1975 р. СРСР, підписавши Гельсінський Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі, узяв на себе зобов'язання не переслідувати громадян за політичні переконання. Спираючись на цю норму, правозахисники в СРСР почали легально відстоювати право на інакомислення. У травні 1976 р. в Москві було утворено Групу сприяння виконанню Гельсінських угод у СРСР, а 9 листопада того самого року в Україні виникла Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, або Українська Гельсінська група (УГГ). Її очолив письменник М. Руденко, а членами-засновниками були О. Бердник, О. Тихий, Л. Лук'яненко, І. Кандиба,

М. Маринович, О. Мешко, М. Матусевич, П. Григоренко, Н. Строката. Штаб-квартира УГГ розміщувалася у Львові.

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, або Українська Гельсінська група (УГГ) — об'єднання діячів українського правозахисного руху, створене в Україні 9 листопада 1976 р.

Головною метою УГГ вважала ознайомлення країн — учасників Гельсінських угод і світової громадськості з фактами порушень на території України Загальної декларації прав людини. Крім цього, у документах завданнями групи було визначено:

- стежити за виконанням владою гуманітарних статей Гельсінських угод;
- сприяти ознайомленню громадян республіки з міжнародними стандартами з прав людини;
- домагатися, щоб на міжнародних конференціях, де обговорюватиметься виконання Гельсінських угод, була присутня українська делегація;
- вимагати акредитування в Україні представників незалежних зарубіжних прес-агентств.

Декларацію та Меморандум УГГ склав М. Руденко. Усі члени групи підписали декларацію власними іменами і вказали свої адреси, підкреслюючи намір діяти виключно легальними методами. Проте дуже швидко проти них розпочалися репресії. У 1977—1978 рр. заарештували М. Руденка, О. Тихого, М. Мариновича, М. Матусевича, Л. Лук'яненка, О. Бердника. Зокрема, Л. Лук'яненка як «особливо небезпечного рецидивіста» засудили до десяти років таборів і п'яти років заслання. У наступні роки було заарештовано й інших членів групи.

Із заключного слова на суді керівника УГГ М. Руденка (1 липня 1977 р.)

...Для оцінки суспільства — прогресивне воно чи регресивне — існує одне мірило — свобода слова, свобода інформації.

Понад три місяці мене допитували — і щоденно підполковники КДБ втовкмачували мені в голову ось таку істину: у нас за переконання не судять, у нас судять за діяльність. Але що таке діяльність письменника, діяльність філософа?

Наша діяльність — це висловлення наших переконань. Наша діяльність — це Слово. І ніщо інше! Така діяльність має дуже нескладну назву: бути Людиною. Не комахою, не безмолвною черепахою, а Людиною.

Де ж діяльність, у чому вона полягає? У тому, що я сказав, у нас порушують Загальну декларацію прав людини... Декларація підписана нашим Урядом і повинна бути законом нашого суспільства.

1. Обговоріть у парах. У чому М. Руденко вбачав безпідставність висунутих йому звинувачень? 2. Яким є ваше ставлення до громадянської позиції М. Руденка?

У 2016 р. в Україні відзначали 40-річчя заснування УГГ. Саме тоді зауважили, що «це була перша легальна правозахисна організація в Українській РСР, яка відіграла одну з ключових ролей у національно-визвольній боротьбі українського народу, розпочала ненасильницький, легальний і правовий шлях у здобутті Україною незалежності, становленні демократії, поваги до прав людини».

На початку 1980-х рр. відбулися чергові арешти й судові процеси над українськими правозахисниками. За ґратами опинилося близько 60 осіб. Серед ув'язнених були О. Шевченко, С. Хмара, В. Чорновіл та інші. У таборах, не витримавши суворого режиму, померли В. Стус, В. Марченко, Ю. Литвин, О. Тихий. Фактично на цей період влада придушила дисидентство.

Дисиденти не мали необхідних можливостей для того, щоб протистояти репресивному апарату радянської влади. Однак, незважаючи на це, українське дисидентство відіграло важливу історичну роль. Перш за все воно сприяло вкоріненню в суспільній свідомості переконання, що створення незалежної Української держави, де будуть забезпечені демократія, права і свободи людини, можливе та доцільне.

4. Релігійне дисидентство. Відповідно до Конституції УРСР населенню гарантувалася свобода совісті. Проте в реальному житті дії влади не відповідали нормам права. Діяльність Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), Української греко-католицької церкви (УГКЦ) та деяких інших релігійних об'єднань було заборонено. Після підписання Гельсінських угод Радянський Союз почали звинувачувати в порушенні прав людини в релігійній сфері.

Визначальним у відносинах церкви й держави в період «застою» стало релігійне дисидентство та репресії влади проти нього. Для боротьби з дисидентством режим застосовував агресивну атеїстичну пропаганду, обмежував релігійні публікації, закривав культові споруди, забороняв навчати дітей релігії тощо. Це обумовило виникнення релігійного дисидентства, спрямованого на захист віруючими своїх прав.

Особливо активно боролися за свої права греко-католики. Формально ліквідована УГКЦ діяла в західних областях підпільно. Її називали «церквою в катакомбах». Близько 300—350 греко-католицьких священників на чолі з декількома єпископами таємно проводили служби для віруючих. Існували також підпільні типографії та монастирі. Діяльністю УГКЦ з-за кордону керував Й. Сліпий, який у 1963 р. прибув до Ватикану (під тиском світової громадськості був звільнений із багаторічного заслання в Сибір).

У 1982 р. правозахисник і політв'язень Йосип Тереля створив «Ініціативну групу захисту прав віруючих і церкви». До неї увійшли Г. Будзинський, А. Гнідін, С. Петраш-Січко та інші. Учасники групи направили звернення до ЦК КПРС, де обґрунтували неканонічність рішень Львівського собору 1946 р. про ліквідацію УГКЦ. Від імені віруючих і духовенства УГКЦ вони вимагали ліквідувати всі існуючі заборони щодо неї та дозволити відновити її діяльність. Відповіддю на звернення став арешт Й. Терелі. Проте організований ним рух за відновлення УГКЦ не припинявся.

Йосип Тереля

Православна церква, яка мала офіційну назву Російська православна церква (РПЦ), також зазнавала різноманітних обмежень, але влада її визнавала й дозволяла. РПЦ дотримувалася курсу на співробітництво із владою.

У Східній Україні була поширена діяльність баптистських та інших протестантських напрямів і сект. Войовничість, динамічність і відданість вірі робили їх привабливими для багатьох віруючих. Головним проповідником

баптистів в Україні до виїзду в США був пастор Георгій Вінс. Серед «в'язнів совісті» в республіці вони становили більшість. Станом на 1980 р. із 90 ув'язнених учасників українського опозиційного руху 78 осіб було покарано за «віру». Серед них було два православні, 14 греко-католиків і 62 представники протестантських сект.

5. Кримськотатарський національно-визвольний правозахисний рух. Кримськотатарський національно-визвольний рух виник у місцях, куди депортували з півострова кримських татар у період розгортання десталінізації. Становище кримських татар було дуже важким. Ті, хто пережив депортацію, згадували, як, голодні й роздягнені, опинилися в Узбекистані без засобів до існування. Для великих сімей виділяли маленькі будиночки, решту підселяли в місцеві сім'ї. Багато переселенців помирало від голоду і хвороб. Діти жебракували, дорослі важко працювали в колгоспах. Дуже великою була смертність, особливо серед осіб похилого віку, жінок і дітей. Лише в перші роки після депортації кримськотатарський народ втратив 46,2 % своєї кількості.

У боротьбі кримських татар за повернення на батьківщину в різні роки активну участь брали Амет-Хан Султан, Абраїм Решидов, Сейтнафе Сейтвелієв, Узеїр Абдураманов, Мустафа Джемілев, Юрій Османов, Айше Сейтмуратова, Сейдамет Меметов, Рефат Чубаров та інші.

М. Джемілев став одним із провідних діячів кримськотатарського національного руху. Він був сім разів засуджений радянською владою й провів 15 років у місцях позбавлення волі. М. Джемілев є всесвітньовідомим правозахисником й учасником дисидентського руху. Перебуваючи в ув'язненні, М. Джемілев не раз оголошував голодування. Після найтривалішої акції в 1975 р. його врятували лише завдяки підтримці міжнародної громадськості.

Після проголошення незалежності України М. Джемілев став активним учасником політичного життя країни. Із 1998 р. він є народним депутатом України, у 1991—2013 рр. очолював Меджліс кримськотатарського народу.

Мустафа Джемілев

Учасники руху, намагаючись протидіяти антитатарській пропаганді в СРСР, здійснювали роз'яснювальну роботу серед населення, зверталися з петиціями до політичного керівництва країни. У відповідь влада застосовувала репресії проти учасників руху та робила незначні поступки у сфері культури.

На початку 1960-х рр. виник «Союз кримськотатарської молоді за повернення на Батьківщину». Влада заарештувала його лідерів Сеїт-Амза Умерова та Марата Омерова, однак це не зупинило рух. Кількість учасників «ініціативних груп» на середину 1960-х рр. досягла 5 тис. осіб. Головною метою руху стала агітація за повернення до Криму й відновлення Кримської Автономної РСР як національної республіки. Учасники руху проводили демонстрації й направляли делегації до Москви. Одночасно вони збирали кошти для своєї діяльності, допомоги репресованим та їхнім сім'ям. У 1966 р. відбулося вручення листа-звернення учасникам XXIII з'їзду КПРС, який підписали понад 120 тис. представників кримськотатарського народу. Наступного року в Таджикистані в м. Ленінабад (нині Худжанд) відбулися перші нелегальні збори представників кримськотатарських «ініціативних груп».

У 1967 р. боротьба кримських татар дала певні досить обмежені результати. Президія Верховної Ради СРСР спеціальним указом повернула кримським татарам громадянські права й передбачила можливість проведення обмеженого «оргнабору» переселенців до Криму. У той самий час тисячі кримськотатарських активістів зазнали переслідувань.

На початку 1970-х рр. кількість кримських татар, які самочинно поверталися до Криму, поступово збільшувалася. Влада перешкоджала цьому силовими методами. Із 1973 р. «оргнабори» припинили, а тих, хто повернувся на півострів, почали примусово виселяти назад. У 1978 р. на знак протесту проти повторного виселення кримський татарин М. Мамут, якому погрожували притягненням до суду за «порушення паспортного режиму», здійснив акт самоспалення.

Допомогу кримськотатарському національному руху надавали Національний центр кримських татар у США й створений при ньому фонд «Крим». Його метою було «поширювати інформацію про становище кримських татар та інших релігійно-етнічних груп населення Криму, оприлюднювати факти політичних та адміністративних репресій проти учасників кримськотатарського національного руху, сприяти збереженню та розвитку матеріальної і духовної культури Криму».

Активізація кримськотатарського національного руху в 1970—1980-х рр. була пов'язана з масовими міжнародними кампаніями на підтримку одного з його лідерів М. Джемілева. Вимоги звільнити його з місця ув'язнення набували форми міжнародних акцій солідарності з усім кримськотатарським народом.

Із листа М. Джемілева другові (5 вересня 1975 р.)

...Справи у мене загалом без особливих змін. 18 серпня оглянули лікарі, дані були такі: пульс — 57, температура 35,5, тиск 90/60, вага 45 кг...

...Кажуть, що тут «вмирати не дають». Це схоже на правду, тому що в той же день 18 серпня мене перевели в тюремну лікарню, де крім щоденних вливань, робили ще ін'єкції глюкози та В. 26 серпня знову перевели у свою камеру в підвал, але 1 вересня змушені були знову забрати у санчастину, бо дуже недобре стало зі шлунком. Протримали там чотири дні, і ось сьогодні, 5 вересня, я знову в підвалі.

Слідчі органи не турбують.

І ще ось що: 12 серпня стався такий інцидент. У той ранок, десь о 3—4 годині ночі, у камеру ввійшов начальник в'язниці підполковник Суров. Він запитав, коли я збираюся закінчувати голодування, і почувши, що я не збираюся, накинувся з образами. Казав, що він дізнався, який я негідник і антирадянщик, і що наївно думати, ніби голодування допоможе мені вийти на свободу. На закінчення він оглянув камеру і, помітивши на стінах якісь написи, розпорядився, щоб мені видали щітку з ванном і щоб я замазав ці написи, хоча він прекрасно бачив за характером написів, що я до них відношення не маю, і бачив також, що я насилу тримаюся на ногах.

«Якщо не підкориться — покарайте», — сказав він черговому наглядачеві. А покарання могло виразитися в тому, що у мене відняли б ліжко і зачинили б відкидні нари, так що лежати довелося б на мокрій цементній підлозі.

Коли черговий натякнув йому вже в коридорі, що подібне свавілля може викликати з мого боку реакцію відчаю, начальник сказав: «Нехай вішається, це

навіть краще!». Із цього я усвідомив собі, що моє самогубство розцінювалося в деяких колах як найбажаніший результат...

1. Які факти наводить автор листа?

2. Обговоріть у парах. Які висновки можна зробити за цими фактами про ставлення влади до М. Джемилєва?

Висновки. Тогочасний дисидентський рух мав декілька течій. Досить часто вони взаємодоповнювали одна одну, оскільки всі були спрямовані проти існуючої радянської моделі розвитку.

- У період «застою» дисидентський рух в Україні став більш масовим та організованим. З'явилися нові методи боротьби з радянським режимом — листи-протести до органів влади, видання і поширення «самвидаву», правозахисна діяльність, створення правозахисних організацій.
- Влада щодо дисидентів виключала навіть можливість діалогу й здійснювала судові та позасудові переслідування.
- У період «застою» в республіці відбулося три хвилі арештів дисидентів — у 1965, у 1970—1972 та на початку 1980-х рр. Основними формами позасудових переслідувань стали звільнення з роботи, виключення з партії, громадських, громадсько-політичних організацій, спілок, позбавлення радянського громадянства, організація громадського осуду.
- Дисидентська критика радянської дійсності сприяла пробудженню громадської думки, усвідомленню людьми несправедливості існуючих порядків. Завдяки цьому відбувалося поступове розхитування радянської тоталітарної системи, поширення й утвердження в народі демократичних ідеалів. Посилення дисидентського руху засвідчило загострення політичної кризи в країні, яка поєднувалася із соціально-економічною кризою.

Запитання і завдання

- *1. Яка акція протесту відбулася в Україні 4 вересня 1965 р.?*
- *2. Назвіть автора праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?».*
- *3. Назвіть першу «самвидавську» статтю В. Чорновола.*
- *4. Коли розпочалося видання журналу «Український вісник»?*
- *5. Скільки осіб було затримано в республіці під час другої хвилі арештів дисидентів у 1972 р.?*
- *6. Хто був керівником Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод?*
- *7. Наведіть факти, що свідчать про активізацію українського національно-визвольного руху в Україні в 1965—1967 рр.*
- *8. Як розгортався правозахисний рух у республіці в 1968—1973 рр.?*
- *9. Охарактеризуйте діяльність Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод.*

- 10. Що було характерним для розгортання релігійного дисидентства?
- 11. Проаналізуйте кримськотатарський національний правозахисний рух у цей період.
- 12. Укажіть особливості та історичне значення українського опозиційного руху періоду «застою».
- 13. Завершіть складання таблиці «Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960 — початок 1980-х рр.)» (с. 88).
- 14. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Причини активізації дисидентського руху в другій половині 1960 — на початку 1970-х рр. і репресій влади щодо його учасників».
- 15. За наведеними фактами визначте особливості боротьби радянської влади з інакомислячими: 1) після участі у виступі в кінотеатрі «Україна» В. Стуса виключили з аспірантури Інституту літератури Академії наук УРСР за «систематичне порушення норм поведінки аспірантів і працівників наукового закладу»; 2) Ю. Бадзьо за те, що він на знак протесту проти арештів підвівся в кінотеатрі «Україна», виключили з партії й одразу після цього звільнили з видавництва, де він працював редактором; 3) київського письменника В. Некрасова за підпис під колективним листом на захист В. Чорновола і виступ у день 25-річчя розстрілу євреїв у Бабиному Яру виключили з КПРС, записавши в рішенні: «...за те, що дозволив собі мати власну думку, яка не збігалася з лінією партії»; 4) співробітника Інституту філософії Академії наук УРСР М. Роженка, який у своєму листі до керівників республіки написав про неправомірність кваліфікувати літературну діяльність заарештованих дисидентів як «антирадянську пропаганду», «ворожу радянському ладу», звільнили з роботи, звинувативши в «націоналізмі»; 5) колишній голова КДБ УРСР М. Голушко писав: «У карних кодексах було передбачено відповідальність за антирадянську агітацію та пропаганду, наклепи на існуючий лад, застосування яких асоціюється з переслідуванням за інакомислення. Диспозиції цих законів були нечіткими, що давало змогу віднести до "антирадянських" та "наклепницьких" найрізноманітніші дії та судження. Був досить широкий простір для суб'єктивізму в оцінці, у тому числі й для судових рішень».
- 16. Складіть самотійно історичний портрет М. Джемілева.